

УДК [94:902/903:330.81](35)

МІСЦЕ І РОЛЬ ОСТРОВІВ ЗАХІДНОГО УЗБЕРЕЖЖЯ МАЛОЇ АЗІЇ У ІСТОРІЇ ТА ЕКОНОМІЦІ СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я В АНТИЧНУ ДОБУ

Анастасія БАУКОВА

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра археології та спеціальних галузей історичної науки,
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна

У статті висвітлено історію економічних і культурних зв'язків островів біля західного узбережжя Малої Азії з іншими регіонами Середземномор'я та Причорномор'я. Цей регіон став потужним медіатором у поширенні культурних віянь. Ізольованість островів і багатство їх надр перетворили Хіос, Самос, Кос, Лесбос та інші острови на центри експорту товарів та корисних копалин. Із території островів вивозили передусім вино та керамічну продукцію, мрамур і різні види глин, продукти тваринництва. Добробут мешканців островів формували й сприятливий клімат й наявність потужних релігійно-просвітницьких центрів. Археологічні розкопки в Північному Причорномор'ї переконливо свідчать про довготривалу та взаємовигідну торгівлю між цими двома регіонами. Зокрема амфорну тару знаходять навіть у скіфських курганах, що свідчить про попит на подібну продукцію і у варварському середовищі. Острови також були місцями корабельних стоянок і митними пунктами, що також відбивалось на їх статусі. Багатство мешканців островів спричинило їх певну самостійність у політичних перипетіях I ст. до н. е. – I ст. н. е. Натомість доба Августа стала часом усталення островів, особливо Самоса, Хіоса та Коса, на потужно рекреаційно-виробничі центри.

Ключові слова: острови, західне узбережжя Малої Азії, історія, Кос, Хіос, Самос, Лесбос, історія економіки, римська провінція Азія, Північне Причорномор'я.

Вивчення економічної історії окремих регіонів Середземномор'я є надзвичайно перспективним. Джерельна база таких досліджень дозволяє деталізувати уявлення та переглянути усталені твердження. Зокрема одним із актуальних напрямків у антикознавстві є вивчення внеску окремих провінцій чи регіонів у економіку та культуру Римської імперії. У випадку подібних досліджень переважно площинами висвітлення є політичні стосунки, суспільно-економічні та культурні впливи¹. Не є виключенням і територія римської провінції Азія. Однак, із огляду на стан джерел, цей масив є дуже широким, і тому

¹ Владимир Кадеев, Сергей Сорочан, *Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н.э. – V в.н.э. (на материалах Херсонеса)* (Харьков, Выща Школа, Изд-во при ХГУ, 1989); Александр Малюкевич “О торговых контактах поселений Нижнего Поднепровья в первых веках н. э.” *Северо-Западное Причерноморье – контактная зона древних культур*, (Київ, 1991), 71 – 82; Michail Treyster, “New finds of a Relief Lagynos from Asia Minor in Sout-West Crimea” *Colloquenda Pontica*, 1994, I: 32–35; Денис Журавлев, “Книдский импорт рельефной керамики в Северном Причерноморье в римское время” *XVIII Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Торговля: пути – товары – отношения*, ред. Виктор Зинько, Елена Зинько, (Симферополь-Керчь, Соло-Рич 2017), 116–141; *Боспорский феномен: проблемы хронологии и датировки памятников*.

запропоноване дослідження на підставі археологічних і писемних джерел буде присвячено власне визначенню місця Коса, Хіоса, Самоса та інших островів біля західного узбережжя Малої Азії у господарському та культурному житті античного Середземномор'я.

Біля західного узбережжя Малої Азії є низка островів, які є ніби сполучником між античним світом Європи і Азії. Географічна віддаленість і перипетії політичної історії вплинули на формування відмінного варіанту грецької культури та формування споріднених світів. Таким чином, Кос, Хіос, Самос, Лесбос і менші острови регіону стали частиною елліністичного світу Малої Азії й поширювали вже цю культуру в зворотньому напрямку у Середземномор'я.

Ці ж острови відігравали важливу роль у економічно-культурному просторі Середземномор'я та Причорномор'я. Не зважаючи на те, що більшість грецьких поселень Північного Причорномор'я з'явилися власне в наслідок колонізаційної діяльності вихідців з Мілету, мешканці островів Самос і Лесбос також активно брали участь у колонізаційному процесі в регіоні. Вважається, що вихідці з Мілету заснували близько 90 колоній у Причорномор'ї. Навіть якщо взяти до уваги докази про заснування мілетянами лише половини з них², ця цифра все рівно залишається вражаючою. Примітним є той факт, що колонізаційна діяльність вихідців з Іонії та прилеглих островів була спрямована саме на весь регіон Причорномор'я.

Заселивши західне узбережжя Малої Азії іонійці витворили там своєрідний світ. Перехід під владу персів, віддаленість материкової Греції створили умови для творення відмінного грецького варіанту культури. Із плином часу цей світ став взаємоінтегрованим у межах малоазійських міст та їх колоній.

Археологія переконливо свідчить про культурно-економічні зв'язки островів Хіоса, Коса, Самоса з Причорномор'ям. Зокрема до античних городищ на півдні України з островів постачалась велика кількість оливкової олії та вина. Природні умови регіону унеможлилювали культивування цих рослин і це створювало постійний попит на такі товари. Одночасно, природні умови островів були несприятливими для землеробства. Острови Кос, Хіос, Лесбос, Самос та інші менші острови здебільшого були вкриті чагарниками та лісами. Тут активно розвивалось ремесло та тваринництво, адже на островах були повністю відсутні хижаки. Одночасно, острови були багатими на поклади глини, що створювало сприятливі умови для розвитку регіону.

Материалы международной научной конференции, (Санкт-Петербург, 2004); Александр Беликов, Вахтанг Симонян "Влияние римских провинций на экономику и общество Италии II в. до н.э." *Научные ведомости Белгородского государственного университета*, Серия История. Политология. 2009, 9 (64) <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-rimskih-provintsiy-na-ekonomiku-i-obschestvo-italii-ii-v-do-n-e>

² Friedrich Bilabel *Die Ionische Kolonisation* (Leipzig : Dieterichsche Verlagsbuchhandlung M.V.H., 1920), 13–60.

Торгівельна діяльність мешканців островів була орієнтована на внутрішній міжполісний ринок і ринки Середземномор'я. Встановити постачальників вина, олії та сипучих продуктів не важко за амфорною тарою. Легко ідентифікуються посудини, у клеймах яких зустрічаються етнікони (передусім Фасоса та Кніда)³. Також частину амфор ідентифікують за розміщеними в клеймі емблемами, які подібні до символів центрів (для Родоса притаманна квітка граната, Фасоса – черепахи, Синопі – орла на дельфіні тощо). Завдяки обстеженню решток керамічних майстерень встановлено, що кнідські амфори мали так зване зображення “носу корабля”⁴.

Аналіз керамічної тари на пам'ятках Боспора Кіммерійського, Ольвії та інших античних поселень на півдні України свідчить про перевагу імпорту з о. Хіос у V – на початку IV ст. до н. е. У IV ст. до н. е. першість посіла продукція з острова Фасос. У останній чверті IV ст. до н. е. збільшується кількість поставок із Кніду⁵. На динаміку розвитку торгівельних зв'язків без сумніву впливали військово-політичні обставини, передусім Пелопонеська війна. Тим не менше для пам'яток Північного Причорномор'я частини родоських амфор із клемами є добрим датуючим матеріалом.

Острови біля узбережжя Малої Азії були важливими центрами виробництва товарів і продуктів, багатими на культурні та екологічні об'єкти.

Лесбос за висловами Горація⁶ та інших античних авторів був місцем “гарного вина”. Дослідники переконують, що в залежності від солодкості та якості центри виготовлення вина на острові можна було розмістити в порядку Mutilenae, Eresus, Methymna. Звідти ж постачались молюски під назвою *pecten*.

Хіос славився наявністю великої кількості добрих корабельних стоянок. Скеляста місцевість на Хіосі, звана Аріусією, не мала портів. Однак, за відомостями Страбона, тут виготовляли найкраще з грецьких вин. На острові також були славні копальні мармуру⁷. Цей камінь, за словами Плінія Старшого, мешканці острова виявили в каменоломнях, коли виготовляли брили для спорудження міських мурів. Про каменоломні на Хіосі та “хіоський камінь” (Χίος,

³ Борис Граков “Тара и хранение сельскохозяйственных продуктов в классической Греции VI–V вв. до н.э.” *Известия государственной академии истории материальной культуры*, 108 (1935), 176; Virginia Grace, “Early Thasian Stamped Amphoras”, *American journal of archeology*. 50 (1946), 31–38; Virginia Grace, “Stamped Wine Jar Fragments. Pnyx”, *Hesperia*, 56 (1985), Suppl. 10, 117 f.

⁴ Жан-Ив Амперер Ж.И., Ивон Гарлан, “Греческие амфорные мастерские” *Греческие амфоры* (Саратов, 1992), 8–32; Yvon Garlan, Ismail Tatlican, “Fouilles d'ateliers amphoriques a Nisikoy et a Zeytinlik (Sinop) en 1996 et 1997” *Anatolia Antiqua*. VI (1998), 407–422; Yvon Garlan, *Amphores et timbres amphoriques grecs. Entre la rudition et l'idéologie*. (Paris, 2000), 33–63.

⁵ Елена Кузнецова, *Экономические связи античных поселений Азиатского Боспора VI–III ст. до н.э. (по данным керамической тары)* // Автореф. дисс. ... канд. ист. наук, 24. // <http://www.aspirant.vsu.ru/pdf/autoreferats/2445.pdf>

⁶ Quintus Horatius Flaccus, *Epistularum*, 1,11.

⁷ Страбон, “География”, Кн. XIV, I, 35, *Страбон. География в 17 книгах*, (М.: Ладомир, 1994).

λίθος)⁸ згадує також Теофраст⁹. Також на острові видобували різновид каолінових глин – “хіоську землю”, який використовували у медицині. Вона, поруч із самоською землею, про яку йтиметься пізніше, особливо корисною була для жіночої шкіри. За відомостями Плінія Старшого цю глину розчиняли в воді чи молоці для тинькування¹⁰. Далі цей же автор зазначав, що Хіос славиться не тільки вином, а й творами синів Архерма¹¹. Цей скульптор вважається засновником хінської школи скульпторів. І саме він, за відомостями Аристофана, зобразив першим Ніку крилатою, а твори його синів Бупала та Афініда прикрашали палац Атталідів, храм Німезиди в Смірні, були розміщені на афінському Акрополі та на острові Лесбос. Пліній говорить, що у Римі їх скульптури вміщені на даху палатинського храму Аполлона та майже на усіх храмах, споруджених Августом¹². Окрім вина, мармуру та інжиру з Хіоса у Середземномор’я вивозили славнозвісну хіоську мастику (смолу). Її можна було отримати лише тут і в стародавньому світі мастику називали *lentiscus* (її видобували і видобувають із дерева *Pistacia lentiscus*). Мастика з Хіоса мала велике значення для виноробства, медицини та торгівлі, адже її змішували із сосною смолою для закріплення пробок амфор. Окрім того, мастику добавляли до вина для продовження строку його придатності та покращення смаку. Мастикові дерева ростуть по всьому Середземномор’ю, але така пахуча смола утворюється тільки у рослин із Хіоса. Римляни активно використовували мастику і для гігієни ротової порожнини. Із цієї деревини виготовляли зубочистки¹³ та жували мастику. Фунт білої хінської мастики коштував близько 10 динаріїв¹⁴.

Ще одним важливим островом У системі взаємовідносин провінції Азія з Середземномор’ям був Самос. Передусім слід згадати про “самоську кераміку” (англ. “*samian ware*”). Це був один із різновидів так званої terra sigillata – червоноглиняної кераміки I – III ст. до н.е. Сама назва “самоська кераміка” на сьогоднішній час вважається умовною і не прив’язується до назви острова. Енциклопедичні словники типу *Collins English Dictionary*, *Encyclopedia Britannica* називають місцем виробництва такої кераміки не Самос, а територію Галії. Натомість видається сумнівним, що автор “Натуральної історії” Пліній не знав що самоська кераміка не виробляється там і за висловом енциклопедії

⁸ Ймовірно, темний мармур.

⁹ Теофраст, “О камнях”, 6,7,33. *Теофраст. О камнях: Первый полный перевод на русский язык древнегреческого трактата с комментариями к нему* (М: Издательский Дом МСП, 2004).

¹⁰ Plin. *Nat.* LVI, 194.

¹¹ Plin. *Nat.*, XXXVI, IV, 12.

¹² Plin. *Nat.*, XXXVI, IV, 13.

¹³ *İartial*, XIV, 22.56.

¹⁴ Andrew Dalby, *Empire of Pleasures: Luxury and Indulgence in the Roman World*, (London: Routledge 2000), 151.

“не має нічого спільного з островом Самос¹⁵!” У 35 книзі своєї праці Пліній Старший чітко зазначає: “Більша частина людей користується глиняним посудом. Досі ще славиться самоський столовий посуд”¹⁶. Тим більше, що про самоську кераміку писали інші автори III – I ст. до н. е. (Плавт, Луцилій, Тибулл). Однак, Плавт згадує самоські посудини як дешеві (“що б і у самого бога не було спокуси їх вкрати”¹⁷), крихкі¹⁸. Альбій Тибулл називає її простою¹⁹. Проте, з плином часу, мода на посуд змінилась і в часи Плінія (до 77 р. н. е.) самоська кераміка була в ціні. Ця плутанина пов’язана ще з тим, що археологічна категорія “самоська кераміка” виготовлялась із каоліну і готовий виріб був світло глиняним, а під “terra sigillata” розуміється червоно глиняна кераміка. Окрім того, останній підвид не має чіткого визначення і нюансів залежно від географічної прив’язки. Предметом експорту з Самосу був і сам різновид каолінових глин – самоська земля, про яку говорить Пліній Старший (Samia terra)²⁰ та Теофраст (УбмЯб гЖ)²¹. Теофраст описує спосіб видобутку самоської землі і зазначає, що цей щільний, ніжний, жирний каолін не використовували художники. Пліній Старший згадує два різновиди самоської землі, один із яких використовувався в медицині, а другий використовувався в гончарстві²². Про два різновиди самоської землі говорить і Діоскорид²³. У описі корисних копалин із назвою “земля” Теофраста та Плінія Старшого містяться суперечливі відомості про те, що ці глини-гіпси використовувались для малярства або чистки – вибілювання (вичинки плащів за Теофрастом²⁴) тканин. Саме тому вчені досі сперечаються про те, чим насправді була самоська земля.

Про вино з острова Самос Страбон написав, що острів не багатий вином, хоча навколишні острови виготовляють його в достатніх кількостях, а більша частина материка, яка межує з ним, навіть славиться чудовими винами, зокрема, Лесбос, Хіос, Кос. Дійсно, ефеські та метропольські вина є добрими; Месогіда, Тмол, Катакекавмена, Книд, Смирна та інші менш значні місцевості також постачають чудові вина, або приємні на смак, або такі, які придатні для лікування. Таким чином, що стосується вин, то Самосу не особливо пощастило; в усіх

¹⁵ Terra sigillata ware доступ отримано 13 грудня 2020, <https://www.britannica.com/art/terra-sigillata-ware>

¹⁶ Plin. Nat. XLVI. 160.

¹⁷ Плавт Тит Макцій, “Пленники”, 290. *Киевская городская библиотека*, доступ отримано 12 листопада 2020, https://lib.misto.kiev.ua/POEEAST/PLAVT/plavt2_5.dhtml

¹⁸ Плавт Тит Макцій, “Вакхиды”, 202, *LibreBook*, 10.04.2013, доступ отримано 12 листопада 2020, https://librebook.me/pesy_tit_makcii_plavt/vol1/6

¹⁹ Тибулл Альбій, *Элегии*, II, 50.211, *LibreBook*, 01.04.2013, доступ отримано 12 листопада 2020, https://librebook.me/lirika_drevnego_rima/vol4/1

²⁰ Plin. Nat. XIX. 37.

²¹ Теофраст, *О камнях*, 62 – 64.

²² Plin. Nat. 35.XIX. 37.

²³ Dioscorides, *De Materia Medica*, V, 153.

²⁴ Теофраст, *О камнях*, 63.

інших випадках це благословенна країна, як це видно вже з того, що через володіння островом нерідко відбувались війни. Окрім того, шанувальники острова без вагань застосовують щодо нього приказку. Що на Самосі “є навіть пташине молоко”, як десь сказав Менандр²⁵.

Кос був центром виготовлення високоякісних тканин, передусім шовкових. Тібулл про це зазначає в своїй елегії, вдягаючи Німезиду, щоб вона “блищала безумною розкішшю та дивувала увесь Рим подарунком моїм Прозорим одягом, зітканим жінкою з Коса, що розташувала на ньому навутину ниток золотих”²⁶. Незважаючи на порівняно невелику роль в економічному житті регіону, острів Кос був значними релігійним і культурно-освітнім центром. Цей острів був батьківщиною славнозвісного Гіппократа, тут він і сформулював свою присягу. З IV ст. до н. е. на острові функціонував Асклепійон, одна з перших лікарень давнини, присвячена богу Асклепію. На Косі також упродовж значного часу існувала медична школа.

Усі вищеперелічені товари частково розходились не тільки в середовищі греко-римських споживачів, а й далеко на територію варварської периферії. На таких територіях вони були предметами розкоші. Наприклад, самоська кераміка та амфорна винна тара з Хіоса, Коса, Родоса, Самоса неодноразово зустрічаються в скифських курганах на півдні України²⁷. Окрім свого вмісту, сама амфорна тара становила цінність і при вивченні подібних знахідок слід говорити про особливості повторного використання такої кераміки. Одночасно з островів постачалась деревина, ефіро-олійні рослини, риба та морепродукти, дичина та птиця. Провінція Азія загалом, як і вищезгадані острови не могли конкурувати з територією північної Африки у торгівлі зерном. Проте цей регіон посідав важливе місце у ремісничому виробництві та головне, дистрибуції цих товарів до Середземномор’я та Причорномор’я.

Другий період активізації культурно-економічних зв’язків, після великої грецької колонізації, настає у елліністичну добу. Особливо яскраво це простежується у I ст. до н. е. – I ст. н. е. У часи Мітридатових війн острови Кос, Хіос, Лесбос, Самос вже були тісно інтегровані в культурно-політичний простір Причорномор’я і стали ареною важливих подій. Нагадаємо, що після 133 р. до н. е. ці острови були включені до складу римської провінції Азія, хоча тут і далі продовжували розвиватись елліністичні традиції царства Атталідів. Примітним і важливим у руслі розгляду культурної традиції приналежності островів було те, що населення підтримувало свою внутрішню історичну модель, інтегровану у малоазійський світ. Тобто, під час повстання Аристоніка населення Самоса підтримало його, а не римських воєначальників і владу. Аналогічним чином вчинили мешканці Коса, Мітілени на о. Лесбос. У часі війни з Мітридатом

²⁵ Страбон, *Географія*, Кн. XIV, I, 15.

²⁶ Тібулл Альбій, *Елегии*, II, 55. 212.

²⁷ Михаил Артамонов, *Сокровища скифских курганов в собраниях Государственного Эрмитажа*. (Прага, 1966), 78.

острови знов стали об'єктом експансії. Мешканці Коса люб'язно прийняли Мітридата²⁸. Згодом Лукулл, вертаючись до Сулли з Єгипту, умовив населення Косу і Кніду зрадити царя та разом вдарити по мешканцях Самосу. Також Лукулл звільнив Хіос від військ Мітридата²⁹. Неоднозначною була і роль Родоса в подіях на рубежі ер. Мешканці цього острова надали кораблі Лукуллу для допомоги Суллі.

Також важливою була роль островів як якірних стоянок. Подорожі Егейським та Середземним морем були небезпечними чи довготривалими, а кораблі, внаслідок відсутності пристосування до таких умов і згідно з умовами тогочасної торгівлі, потребували регулярних та безпечних стоянок. Таку роль, зокрема, відігравали Родос або Тенедос. Тут також відбувалась перевалка товарів, існували великі складські приміщення, зокрема, хлібні.

Острови не були тільки джерелом надходження фінансів. Вони були здатні подарувати спокій тілу і душі, адже тут здавна існували природні умови для доброго відпочинку. Враховуючи це Марк Антоній та Клеопатра, а згодом і Октавіан проводили зиму на острові Самос. Із коротких уривків ми дізнаємось що “там (на Самосі Антоній і Клеопатра – прим. А. Б.) проводили всі дні в розвагах та задоволеннях”, “острів багато днів двиготів від звуків флейт і кіфар, театри були повні від глядачів”³⁰. Зиму 30 р. до н. е. після битви під Акцієм Октавіан провів зиму на Самосі. Це опосередковано свідчить про наявні на острові ресурси для забезпечення відпочинку і розваг високопоставлених діячів.

Таким чином, острови Кос, Хіос, Родос у греко-римську добу були тісно інтегровані в культурно-економічний простір малоазійського та причорноморського регіонів. Вироби з островів користувались попитом у Середземномор'ї та у колоніях у Північному Причорномор'ї. Важливим етапом в історії островів стало III – I ст. до н. е., коли відбулось поступове їх включення спочатку до складу Пергамського царства, а після 133 р. до н. е. до новоствореної провінції Азія. Тут продовжували розвиватись традиції елліністичного царства Атталідів, що суттєво відрізнялись від материкової Греції. Ці особливості проявились у економіці, нумізматиці, поширенні культів та інших аспектах духовного життя і мали вплив на подальше формування малоазійського культурно-історичного середовища. Острови були привабливими об'єктами для розвитку тогочасного туризму, а сукупність вищенаведених фактів визначала їх важливе місце у господарському та культурному житті Римської імперії.

²⁸ App. *Mithr.* 24.

²⁹ Plut. *Luc.* III.

³⁰ Plut. *Ant.* 56.

**HISTORICAL AND ECONOMICAL ROLE OF THE ISLANDS OF THE
WEST COAST OF ASIA MINOR IN THE MEDITERRANEAN
IN ANCIENT TIMES**

Anastasiya BAUKOVA

Ivan Franko National University of Lviv,
Chair of Archaeology and Special Branches of Historical Science,
1 Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine

The article is devoted to history of economic and cultural relations of the islands of the western coast of Asia Minor with other regions of the Mediterranean and Black sea coast. The isolation of the islands and the richness of their depths made Chios, Samos, Kos, Lesbos and other islands as centers of export of goods and minerals. There were produced and exported to Northern Black Sea coast region primarily wine and ceramics, to all Mediterranean – marble and various types of clay, livestock products, mastic. The well-being of the island's inhabitants was shaped by the favorable climate and the presence of powerful religious and educational centers. Archeological excavations in the Northern Black Sea region show a strong evidence of long-term and mutually beneficial trade between two regions. Moreover, amphorae are found even in the Scythian mounds, which indicates the demand for similar products or amphorae in barbaric environments. The islands were also shipyards and customs offices, which also reflected on their status. The wealth of the inhabitants of the islands caused them some independence in the political turmoil of I century B.C. – I century A.D. Instead, on time of Augustus the islands, especially Samos, Chios and Kos, to become powerful recreational centers.

Key words: Islands, the West Coast of Asia Minor, History, Kos, Chios, Samos, Lesbos, history of ancient economic, the Roman Province Asia, Northern Black Sea Region.